

In memoriam

SVEST I NISKA PLODNOST STANOVNIŠTVA *

Miroslav RAŠEVIĆ
(1926-2014)

Svest u sferi niske plodnosti stanovništva zaslužuje pažnju i kao jedan od njenih uzroka i kao mogući objekt populacione politike. Međutim, i pored očiglednog značaja, pitanju svesti u nauci o stanovništvu nije posvećena dužna pažnja. Zbog toga su naša znanja o ovom fenomenu krajnje skromna i otuda razmatranje o njemu ne može izbeći uslovnost i hipotetičnost. Ove okolnosti istovremeno pružaju prostora za slobodnije rasuđivanje o ulozi i mestu svesti u reprodukciji stanovništva na području nedovoljnog rađanja i ja ću tu slobodu koristiti.

Prisustvo svesti u ljudskoj reprodukciji ne izgleda sporno, jer čovekova reprodukcija, po svemu sudeći, nikada nije bila animalna.¹ Oslanjajući se na razdoblje pisane istorije, postoji više eklatantnih primera koji to potvrđuju.

Čedomorstvo i reproduktivno ponašanje huteritske populacije su primeri iz pretranzicionog perioda fertiliteta stanovništva. Čedomorstvo, kao kategorija kontrole rađanja, i to vrlo okrutna,² i pronatalistički stavovi

* Reprint rada prvi put objavljenog u *Zborniku radova posvećenom životu i radu akademika Miloša Macure – Prilozi demografskim i ekonomskim naukama*, SANU, 1994. Izbor redakcije u znak sećanja na nedavno preminulog člana Izdavačkog saveta i jednog od osnivača časopisa *Stanovništvo*.

¹ František Fajfr smatra da ni "primitivan period reprodukcije stanovništva nije animalan kad je u pitanju natalitet, već da su u njega ugrađene društvene norme". Navedeno prema prikazu Miloša Macure knjige Zdeneka Pavlika *Nastin populacijski vývoj sveta*, *Stanovništvo* br. 4/1964.

² Striktno posmatrano, čedomorstvo ne bi trebalo svrstati među varijable fertiliteta, jer ono predstavlja jedan poseban vid mortaliteta odojčadi. To je verovatno i razlog zbog kojeg Devis i Blejkova nisu uključili čedomorstvo u svoju poznatu šemu neposrednih uzroka fertiliteta. Međutim, čedomorstvu se ne može osporiti kontrola veličine porodice, što ga u krajnjoj liniji izjednačava sa namernim prekidom trudnoće. G. Roberts, *Fertility*, Background paper, World Population Conference, Beograd 1965.

Huterita, sa stopom ukupnog fertiliteta od preko 12 rođene dece na jednu ženu.³

U tranzicionoj fazi fertiliteta stanovništva karakteristični su primeri ranog pada plodnosti a da istovremeno nisu nastale društvene promene koje spontano utiču na smanjivanje fertiliteta (između ostalih, naše iskustvo u istočnoj Srbiji).

U posttranzicionoj fazi fertiliteta stanovništva tipični su primeri stavova žena o učešću odnosno neučešću u reprodukciji stanovništva. Njih ilustruju stavovi žena izvan braka koje se odlučuju da rode decu sa partnerom s kojim neće ostati u kohabitacionoj zajednici, niti će stupiti u bračnu zajednicu, odnosno stavovi žena u braku koje ne žele da rađaju a fiziološki su sposobne da učestvuju u biološkoj reprodukciji.

Kada se govori o postojanju reproduktivne svesti, onda se misli na njena dva oblika, individualnu i društvenu, jer je i sama reprodukcija dvojaka – individualna i društvena. Nas prvenstveno interesuje kakva je uloga individualne a kakva društvene svesti u posttranzicionoj fazi fertiliteta, zatim njihove karakteristike, međuticaji i da li postoje promene prema stanju kakvo je bilo u pretranzicionoj fazi fertiliteta.

Individualna reproduktivna svest, kao deo celokupne determinacije fertiliteta, važan je faktor niske plodnosti i njene nizlazne tendencije. Ona se ogleda u tome što se stavovima o učešću u biološkoj reprodukciji, veličini porodice i drugim relevantnim pitanjima rađanja sintetizuju i prelamaju uticaji brojnih činilaca fertiliteta. Ova funkcija individualne svesti ostvaruje se na kvalitativnom nivou koji se zasniva više na znanju nego na verovanju i na jasnijem ličnom stavu šta se želi, a manje na spontanom ponašanju, ugledanju ili nekoj vrsti neverifikovane kolektivne svesti, kao što je to bio slučaj u pretranzicionoj i tranzicionoj fazi fertiliteta.

Ovakvom statusu individualne svesti su doprinele značajne promene u položaju jedinke u porodici i društvu, pre svega zahvaljujući porastu obrazovanja, ličnih sloboda, individualizma, emancipacije i drugo. Prihvatajući niske reproduktivne norme individualna reproduktivna svest je očigledno pod jakim uticajem svih osnovnih društvenih, ekonomskih, kulturnih i psiholoških generatora niske plodnosti ali i pod uticajem zahteva sopstvene svesti radi ostvarenja ciljeva u drugim oblastima ličnog života.

Kad sve ovo ističem ja sam pod snažnim uticajem postojećih trendova fertiliteta stanovništva u razvijenom delu sveta i shvatanja njegove determinističke osnove. Nezavisno od toga što još uvek ne postoji

³ Luis Henry, *Some Data on Natural Fertility*, *Eugenics Quaterly*, no. 8/1961.

opšteprihvaćena i konzistentna teorija fertiliteta, što potvrđuju razlike među istraživačima u naglascima pa i manja ili veća odstupanja u interpretaciji važnosti pojedinih faktora niske plodnosti – čini se da ključ objašnjenja niske plodnosti stanovništva treba tražiti u reformisanom braku, kvalitativnoj promeni statusa porodice i njenih funkcija i, pre svega, izmenjenom položaju jedinke u porodici i društvu. Ove promene koje se tiču čoveka oslobodile su individualnu svest, koja je posredstvom razvoja društva proširila ciljeve jedinke, među kojima su oni izvan porodice, pa time i izvan biološke reprodukcije, dobili istaknuto mesto. U pitanju su ciljevi o kreativnom i profesionalnom radu, intelektualnim potrebama, društvenim aktivnostima, rekreaciji i dr. U uslovima većeg broja diferenciranih ciljeva, vrednosti koje pružaju deca zadovoljavaju se njihovim manjim brojem (najčešće jedno ili dvoje). Uz to, moderan život je krcat pojavama i procesima koji ličnom faktoru, a to ponovo znači i individualnoj svesti, daju dodatnu težinu i tiču se reproduktivnog ponašanja jedinki. Među njima mnogi imaju psihološku osnovu i povezani su sa načinom života i socijalnom klimom, drugi se odnose na materijalne aspiracije, treći na hedonističke težnje, itd. Ovde još treba dodati egoizam, samozadovoljstvo i druge pojave koje jačaju u savremenim uslovima života, kao posledica erozije ciljnih vrednosti. Dakle, brojni inputi opterećuju i obavezuju individualnu svest i kada u okviru svog programa vrši izbor, ona ne može a da ne uvaži mnogostranu čovekovu ličnost i otuda nastoji da zadovolji razne čovekove potrebe.

Kako deluje mehanizam opredeljenja koja selekcioniše individualna svest, nije moguće govoriti, a još manje o racionalnosti izbora. Za našu temu bitna su, međutim, dva momenta. Prvi se tiče ishoda izbora, onog u sferi biološke reprodukcije, a drugi toga da li je individualna svest pod uticajem društvene svesti, ponovo samo kada je reč o biološkoj reprodukciji.

Ishod reproduktivnog ponašanja stanovništva na niskonatalitetnom području je poznat: biološka reprodukcija je ispod potreba rasta stanovništva u nepromenjenoj veličini, depopulacija se već javila u jednom broju zemalja, a to će biti slučaj sa celim razvijenim delom sveta ukoliko se postojeći trendovi produže a migracije isključe kao faktor promena. Dakle, ishod je porazan, jer dugoročno pretpostavlja gašenje pojedinih populacija. Potrebno je dodati da razlike u nivou reprodukcije stanovništva po zemljama postoje a to istovremeno znači i razlike u individualnoj reproduktivnoj svesti, mada ne nužno u istoj srazmeri kao i one na nivou fertiliteta. Generalno uzev, one verovatno nisu velike. U njih u ovom trenutku ne možemo ulaziti, pogotovu u njihovu demografsku stranu, jer nisu dovoljno poručene i predstavljaju ozbiljnu slabost savremene istraživačke prakse o fertilitetu stanovništva.

Drugi važan momenat je uticaj društvene svesti na individualnu reproduktivnu svest. Postavljanjem ovog pitanja u stvari dolazimo do fenomena društvene svesti, njenog prisustva i delovanja u vremenu, koje karakteriše niska plodnost stanovništva u posttranzicionom periodu.

Osnovna je hipoteza da je društvena svest aktivna u regulisanju brojnih pitanja relevantnih za biološku reprodukciju, a veoma malo, ako je to uopšte slučaj, u onom delu reprodukcije koji se odnosi na neposredno formiranje visine normi i učešća stanovništva u biološkoj reprodukciji.⁴

Razvijajući ovu hipotezu izgleda nesporno da društvene institucije kao nosioci svesti nisu potpuno pasivne u sferi reprodukcije stanovništva. Naprotiv, u okviru regulisanja mnogih pitanja u svim oblastima čovekovog života uopšte nisu zapostavljena ona koja se tiču biološke reprodukcije, kao što su brak, porodica, seksualni odnosi, planiranje porodice, zdravstvena zaštita majki, posebno za vreme trudnoće, itd. Celokupna ova aktivnost se ostvaruje legitimno, u skladu sa vrednosnim opredeljenjima i civilizacijskim dostignućima, uz poštovanje čovekovih prava i sloboda, između ostalih i prava o slobodnom odlučivanju o broju dece u porodici.

I tu društvo, sa aktivnošću regulative, uglavnom staje. Ono se neposredno ne upušta u važno područje formiranja veličine socijalnih normi o broju dece u porodici, kao što je to činilo tokom istorije. Drugim rečima, ono ne nastoji da individualnoj svesti doda i komponentu društvenih demografskih potreba. Društvena svest se izgubila sa reproduktivne scene kada je reč o normama i njihovom ostvarivanju, prepuštajući svu odgovornost za biološku reprodukciju jedinki, što nije bio slučaj u prethodnim istorijskim razdobljima.

Istovremeno, u većini razvijenih zemalja društvene institucije, pre svega one klasične, politika i religija vrlo su zabrinute i nezadovoljne demografskim trendovima, postojećim i očekivanim. Mada je zabrinutost element društvene svesti, ona je bez efekta, jer je društvo pasivno prema pitanjima koje nazivamo demografskom krizom, i fertilitetu kao njenom nosiocu. U moralnim shvatanjima biološka reprodukcija ima slabašno mesto. Religija i njeni uticaji očigledno slabe, pa su i njeni pronatalistički stavovi i aktivnosti koje preduzima bez značajnog efekta. Politika ili ništa ne preduzima ili to čini parcijalno i bez uspeha koji bi doveo do demografskog preokreta.

Razlike, razumljivo, postoje po zemljama, pa i u okviru zemalja, i to ne sasvim zanemarljive. U Poljskoj, na primer, zahvaljujući već tradicionalnoj aktivnosti katoličke crkve uspešno je ublažen pad fertiliteta,

⁴ Miloš Macura, *Beleška za kolokvijum o demografskoj relevantnoj svesti i rađanju*, SANU, Beograd, 1988 (umnoženo).

u Francuskoj je to učinila populaciona politika.⁵ Međutim, generalno uzev efekti su mali i dugoročno problemi ostaju, o čemu ubedljivo govori promer Mađarske.⁶ Otud, čini se ima dovoljno razloga za ocenu da je društvena reproduktivna svest jednostrana i, što je još bitnije, ona je, najblaže rečeno, nedovoljno aktivna u nastojanju da obezbedi društvenu stranu demografskih potreba. Jednostrana je jer reguliše mnoga važna pitanja biološke reprodukcije, a ne utiče na fundamentalno pitanje reproduktivnih ciljeva društva. Na taj način ona podržava autonomnost individualne reproduktivne svesti i ne stvara prostor za delovanje društvene svesti u prilog društvenih potreba. Paradoksalno nije ono što čini, već ono što ne čini, jer se demografska kriza u zemljama niske plodnosti stanovništva produžava i produbljuje.

Koji su izvori ovog paradoksa? Dugo vremensko razdoblje neophodno da se formira delatna društvena svest? Otpor postojanosti niskih reproduktivnih normi, nastao usled duboke zakonitosti delovanja činioca niskog fertiliteta? Ustručavanje politike da deluje u intimnoj sferi roditeljstva i delikatnoj sferi osnovnih ljudskih sloboda? Potcenjivanje demografske krize? Nenalaženje koncepta populacione politike koji će zadovoljiti ove zahteve? Mirenje sa depopulacijom, uz pretpostavku da neće moći dugo da traje, jer će sama biti izvor stvaranja svesti i doprinos rešenju krize, zasnovan na stavu da čovek uvek istorijski interveniše u kritičnim trenucima po njegov opstanak?

Ni na jedno od ovih pitanja nije moguće odgovoriti. Reproductivna svest nije šire istraživana, pa nauci praktično tek predstoji ovaj posao.

Možda stanje o spremnosti društva da preuzme pronatalističku aktivnost, koja u krajnjoj instanci pretpostavlja stvaranje društvene svesti i njen uticaj na individualnu svest, najbolje ilustruju stavovi zapadnih zemalja iz početka osamdesetih godina.

Oni se uglavnom mogu svrstati u tri grupe.

⁵ Miloš Macura, Radmila Nakarada i Miroslav Rašević, *Mere populacione politike u evropskim zemljama*, Ekonomski institut, Beograd 1984, 61-80 i 119-122.

⁶ Mađarski primer je vrlo poučan. Mađarska je u nekoliko navrata a posebno krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina preduzela brojne mere politike u prilog rađanja, među kojima su dominirale one stimulatinoj karaktera. Kao njihova posledica usledio je nagli porast stope rađanja čija je vrednost u 1975. godini bila za preko 25% viša nego u 1972. godini. Međutim, ovaj veliki preokret je trajao kratko i stopa rađanja je počela ubrzo da se smanjuje da bi u 1980. godini ponovo dostigla nivo s početka sedamdesetih, uz dalje smanjivanje. Klinger i Monigl, razmatrajući ova zbivanja, ukazuju da su efekti populacione politike nastali "usled ranijeg rađanja planirane dece", podstaknute ekonomskom stimulacijom mera. Na osnovu ovog mišljenja jasno proizilazi da su izostali uticaji populacione politike na porast ukupnog fertiliteta, što je inače njen prvenstveni cilj. M. Macura, R. Nakarada i M. Rašević, *Mere populacione politike...*, op.cit., 46 i 47.

Prema prvom shvatanju organizovana i kompleksna društvena intervencija se ne smatra pogodnom. Za ovakav stav bitno je mišljenje da je rađanje dece lično pitanje i da dugoročne mere u prilog rađanja teško mogu da budu uspešne. I dalje, demografski trendovi su nepovoljni, ali još uvek bez posledica, a kada se one jave, eventualno se mogu preduzeti odgovarajuće mere. Ovakve stavove zastupa jedan broj anglosaksonskih pisaca, a sledi većina zemalja zapadne i severne Evrope.⁷

Drugi pristup ovom pitanju je sličan ali određeniji i specifičniji. On takođe uvažava pravo čoveka na rađanje dece, ali uvažava i probleme, posebno ekološke i u sferi zaposlenosti, koje stvara još uvek rastući broj stanovnika. Njegova centralna pretpostavka je da će fertilitet pa i rast stanovništva vremenom oscilirati i da otuda nema potrebe za populacionom politikom, već sve druge politike treba da se prilagođavaju demografskim trendovima. Zastupnici ovog mišljenja su neki holandski pisci.⁸

Treći je francuski pristup iza kojeg postoji najduže iskustvo, praktično i teorijsko, tako da se sa razlogom naziva demografskom francuskom školom. Ovaj pristup neminovno predviđa depopulaciju i ističe neprihvatljivost njenih posledica, koje će onemogućiti da stanovništvo vrši svoje društvene funkcije. Otuda je populaciona politika neophodna. Ona mora da poštuje slobodu pojedinca o rađanju, ali i da utiče na odgovornost pojedinca prema zajednici i njenim potrebama.⁹

Ovi primeri o stavovima o populacionoj politici kao i praksa politike u prilog rađanja u evropskim zemljama, uključujući i zemlje istočne Evrope, govore da je politička misao još daleko od jasnog stava i koncepcije šta da preduzme i kako da dela. Na ovom mestu nije moguće ući u sve te razloge zbog kojih je to stanje takvo. Pomenućemo ipak samo dva koja izgledaju važna i koja kao takva iziskuju da im nauka posveti pažnju. Prvo pitanje se tiče optimuma stanovništva, o kojem nema ne samo decidiranog odgovora ni u jednoj zemlji već ovaj fenomen važan za postavljanje cilja populacione politike nije ni teorijski formulisan, a kamoli praktično istražen i verifikovan.¹⁰ Drugo pitanje se odnosi na mere politike u prilog

⁷ Maurice Kirk, *Perspective of Demographic Change in Europe*. Referat na skupu Evropskog saveta. Strasbur 1982.

⁸ J.C. van den Bree, *Population Policy in the Council of Europe Region*. Referat na skupu Evropskog saveta. Strasbur 1982.

⁹ Jean-Claude Chesnais, *Fertility and State*. Referat na skupu Evropskog saveta. Strasbur 1982.

¹⁰ Jedan od retkih primera je Kina. Song Jian je ocenio da bi optimalno stanovništvo Kine u 2080. godini trebalo da iznosi 680 miliona. Svoj račun je zasnovao na raspoloživim prirodnim izvorima, ekološkom bilansu, nivou ekonomskog razvoja i broju industrijskih i poljoprivrednih radnika, preko kojeg je došao do radno sposobnog stanovništva a njegovim posredstvom do ukupnog stanovništva. Song Jian, *Population Developments – Goals and Plans* u "China's Population: Problems and Prospects", China Studies Series, Beijing, China, 1981.

rađanja. Do sada su primenjivane brojne mere, uključujući i represivne (Rumunija), ali sa izuzetkom onih u Francuskoj bez većih efekata, a najčešće bez rezultata. Otuda se postavlja pitanje mera kao jednog od centralnih problema politike. I u ovom pogledu nauka nije dala potvrdne odgovore, tako da izradi celovitog sistema mera u prilog rađanja tek treba pristupiti.¹¹

U zemljama niske plodnosti značaj individualne reproduktivne svesti je daleko veći od društvene svesti, čiji uticaj na formiranje normi o veličini porodice pa samim tim i na fertilitet praktično ne postoji. Ovaj raskorak je suprotan stanju od onog koje je postojalo u predtranzicionom razvoju fertiliteta stanovništva. To znači da savremeno društvo u odsustvu društvene svesti ne vrši svoju funkciju u oblasti rađanja iako je demografski problem evidentiran.

Ako su ove ocene osnovane, onda se u zaključku mogu postaviti dva komplementarna pitanja. Da li je odsustvo delovanja društvene svesti na formiranje normi o veličini porodice jedno od objašnjenja nedovoljne reprodukcije stanovništva i da li ova praznina predstavlja šansu za rešenje demografske krize u razvijenim zemljama? Kada pomijem demografsku krizu, ja imam u vidu savremeni svet, sa svim njegovim progresivnim dostignućima i protivrečnostima, uključujući i njegove podele. Da li demografska dihotomija može predstavljati šansu za rešavanje demografskih problema sveta u budućnosti? Jer već sad zvuči paradoksalno da će se na planeti Zemlji, koja se približava broju od 10 milijardi stanovnika, javljati demografske katastrofe zbog depopulacije. Ali razmišljanja u tom pravcu pretpostavljaju suočavanje sa jednim novim kvalitetom društvene svesti – svesti o nužnosti integracionih procesa, od kojih smo po svemu sudeći još veoma daleko.

¹¹ O osnovnim konceptualnim pitanjima sistema vidi Miroslav Rašević, *Mere u prilog rađanja*, Okrugli sto Srpske akademije nauka i umetnosti i Društvenog saveta za razvoj porodice i stanovništva, posvećen problemima populacione politike, Beograd, maj 1987. godine.

Miroslav Rašević

Consciousness and Fertility of Population

S u m m a r y

The presence of consciousness in human reproduction is not debatable, since human reproduction, concerning everything, has been an animal one (as shown by instances of infanticide, behavior of Hutterote population, instances of an early drop in fertility, attitudes of individuals of non-participation in reproduction, etc.). Reproductive consciousness appears in two forms – individual and social, since reproduction itself has two forms. The presence of individual consciousness in the reproduction is shown in the fact that the influences of numerous factors of fertility are synthesized and intermingled. This function of individual consciousness is realized on a qualitative level based more upon belief, and more upon a distinct personal attitude about what is wanted, and less upon spontaneous behavior, emulation or some sort of unverified collective consciousness.

Important changes in the position of the individual within family and society, first of all thanks to the higher level of education and expansion of personal freedoms, individualism and emancipation have contributed to that status of the individual consciousness. Accepting low reproductive standards the individual consciousness is obviously under the influence of all basic social, economic, cultural and psychological generators of low fertility, but also under the influence of the demands of one's own consciousness for the sake of achieving the goals in other spheres of one's own personal life.

One of the most important questions is whether the individual reproductive consciousness is under the influence of the social consciousness. In that sense the basic hypothesis is that the social consciousness is active in regulating numerous issues relevant for biological reproduction, but only very little active, if active at all, in the part of reproduction referring to the level of standards and participation in biological reproduction. In this way, the social consciousness is not present on the reproduction scene when standards and their realization are in question, leaving the entire responsibility for biological reproduction to the individual, which was not the case in earlier historical periods. This means that modern society does not carry out its functions in the sphere of childbearing, in spite of the fact that the demographic problem is evident.

In conclusion, and according to these evaluations, two complementary questions could be raised. Is the absence of the influence of the social consciousness upon the forming of standards on the size of family one of the explanations of the insufficient reproduction for the renewal of population, and does that gap represent a chance for the solution of the demographic crisis in developed countries?